

Udtaleundervisning

(Fokus nr. 37, september 2006)

af Lisbet Thorborg

Hvad skal der til, for at rette op på udtaleproblemer?

Skal man som voksen lære et nyt sprog, er udtalen ikke noget, der bare kommer af sig selv – heller ikke selv om man har rig adgang til at høre og bruge sproget. Mønstre fra modersmålet slår uvilkårligt igennem, og gør man ikke en bevidst indsats, vil man ofte bibeholde den samme udtale og de samme udtalefejl selv efter mange års ophold i målsprogslandet. At tilegne sig nye mønstre kræver en bevidst indsats, og skal man rette op på udtalefejl, der allerede 'har sat sig', kræves ofte et målrettet og fokuseret arbejde. I undervisningen på sprogskolerne er det derfor vigtigt at prioritere udtaleundervisningen, og det er en god ide at komme i gang så tidligt i forløbet som muligt. Det er nødvendigt, at der arbejdes eksplicit med udtalen, og ligeledes er det nødvendigt, at der gives mulighed for rigelig praktisk træning, idet udtalearbejde involverer både *kognitive og fysisk-motoriske elementer*.

Overblik over egne problemområder - kvalificeret lytning

Hvis man ønsker at forbedre sin udtale, må man i første omgang have overblik over, hvor problemerne helt konkret ligger. Dette stiller store krav til lytningen, og dette indeholder *et kognitivt element*. Ofte kan man ikke høre sine egne fejl og har ikke en klar opfattelse af målsprogets lydmæssige forhold. I almindelig tale er opmærksomheden rettet mod indholdet og kommunikationen, og for at opfatte sprogets faktiske lyd, må opmærksomheden flyttes fra indholdet hen på formen. Selv med dette fokus, kan det imidlertid ofte være vanskeligt at opfatte de enkelte lydfænomener i sproget. Skal man lytte kvalificeret, har man ofte brug for at vide, hvad man skal lytte efter, og det, som man ikke har begreber for, vil man i mange tilfælde ikke høre. Derfor er det ofte nødvendigt at få udpeget og benævnt udtalefænomener, for at blive opmærksom på dem. Eksempelvis havde en kursist, som havde boet i Danmark i 12 år, aldrig bemærket, at ikke alle e'er udtales på dansk og ville i første omgang ikke tro på det – hun kunne jo selv se alle e'erne på papiret. Først efter eksplicit gennemgang af fænomenerne assimilation og reduktion samt efter bevidst lytning med dette fokus, ville kursisten anerkende de manglende e'er og var i stand til at ændre sin skriftnære udtale, som blokerede for en naturlig rytme og sætningsmelodi. Lytning – og vel at mærke kvalificeret lytning - spiller således en central rolle, hvor det handler om bevidstgørelse om problemområder, og for at hjælpe kursisten til at lytte kvalificeret må læreren have et overblik over dansk fonetik og være i stand til at identificere og diagnosticere udtaleproblemer.

Introduktionsfasen

I det videre arbejde med de enkelte problemområder må de kognitive aspekter ligeledes vægtes. For at rette op på udtaleproblemer, er det afgørende, at kursisten forstår præcist, hvad problemerne består i - øvelser med ren imitation vil ofte ikke være tilstrækkeligt. Det er derfor vigtigt at indlede udtaletræningen med en grundig introduktionsfase.

Kan en kursist f.eks. ikke sige [y] og siger 'kulling' i stedet for 'kylling', hjælper det ikke så meget at prøve at få kursisten til at gentage, hvis man ikke samtidig bibringer ham/hende en forståelse for, hvad det helt konkret er, han/hun gør forkert? Hvordan er mund- og tungestilling? Og hvad skal han/hun gøre i stedet? Med andre ord: Hvad skal rettes til hvad? I eksemplet her siges [u] i stedet for [y] – altså en høj, rundet bagtungevokal i stedet for en høj, rundet fortungevokal. Bagtungevokal skal således udskiftes med fortungevokal, og tungen skal altså skubbes fremad i munden. Der kræves her både bevidsthed

om og kontrol med tungens bevægelser.

Også i forbindelse med skrift-lyd-forhold og prosodi kan der være behov for en kognitiv tilgang. Hvor kursister tager bogstaver for pålydende og udelukkende anvender standardudtalen, er der eksempelvis behov for kendskab til betingede udtaler, og er intonationen usammenhængende og er der tryk på alle ord, må der skabes bevidsthed om prosodiske forhold. Generelt er det vigtigt at prioritere arbejdet med prosodien, da den spiller en stor rolle for forståelighed og for oplevelse af fluency. Det bliver her centralt at arbejde med assimilation, reduktion, tryk og rytme, intonation samt længde.

I introduktionsfasen må læreren både sørge for, at kursisten opnår en forståelse for det aktuelle udtalefænomen og forsyne ham/hende med brugbare arbejdsredskaber og øvematerialer. Læreren må endvidere sikre, at kursisten får rigtigt fat og rent praktisk er i stand til at artikulere de nye lyde. Forskellige midler kan tages i brug i denne fase, og det er en fordel at inddrage flere sanser og kombinere forskellige metoder. Man kan benytte forklaringer, illustrationer, visualisering, lydskrift, indre forestillingsbilleder, målrettet lytning, lytte/skelneøvelser, fysisk bevægelse, mundgymnastik, imitation og opmærksomhed på følelse/fornemmelse (hvordan noget mærkes i munden) m.m. Ved artikulation af vanskelige lyde er det f.eks. oplagt at anvende tegninger af mundstillinger til at illustrere artikulationsstedet kombineret med forklaringer på artikulationsmåden. Her er det godt at supplere med 'mundgymnastik' og prøve at skabe bevidsthed om taleorganernes bevægelser og position for at hjælpe kursisten til at finde frem til den rette mundstilling. Og når det lykkes kursisten at få fat på den rigtige lyd, kan man få ham/hende til at mærke efter, hvordan det føles i munden, så han/hun lettere kan finde tilbage til lyden igen senere. Generelt er det en god ide at tage udgangspunkt i noget, kursisten godt kan i forvejen, og som har lighedspunkter med problemløden. Kan kursisten f.eks. ikke sige [v], tages udgangspunkt i [f], som har samme artikulationssted. Så er mundstillingen på plads, og pustet fjernes derefter. Ved skrift-lyd-problemer (skriftnær udtale) kan det anbefales at visualisere den faktiske lyd, da skriftbilledet ofte har større magt end det auditive indtryk. Dette kan gøres enten ved lydskrift eller ved at overstrege stumme bogstaver og bogstaver med betingede udtaler og angive den faktiske lyd over det overstregede bogstav. Det er også hensigtsmæssigt at visualisere sætningsmelodien og synliggøre tryk og rytme ved at sætte trykstreger ved hovedtrykkene – og man kan evt. også sætte en ring om grupper med enhedstryk for at markere, at disse skal udtales som én sammenhængende rytmisk helhed og ikke som en række enkeltord. Vil man yderligere understrege sætningsmelodien, kan man tage kroppen til hjælp. Man kan f.eks. klappe, knipse, trampe, banke i bordet e.l. på hovedtrykkene for at understøtte rytmen. Således får man også en fysisk fornemmelse af rytmen.

Generelt er bevidsthed om problemområder og indsigt i målsprogets lydforhold afgørende for, at kursisten kan opnå *selvovervågningskompetence* og således blive i stand til at korrigere sig selv - og hermed også for, at han/hun får mulighed for at arbejde videre på egen hånd.

Den praktiske træning

Ud over det kognitive indeholder udtaleundervisningen som nævnt også *et fysisk-motorisk element* og adskiller sig herved fra andre sider af sprogundervisningen. Hvor udtale på modersmålet er automatiseret og foregår uden bevidst kontrol med taleorganerne, stiller artikulation af nye lyde på et andet sprog krav om en mere bevidst beherskelse af taleorganerne, og i de indledende faser kræver det ofte kursist-

ens fulde opmærksomhed. Nye bevægemønstre skal indlæres, og nye veje skal banes i nervesystemet. Det stiller store krav til finmotorikken og kræver megen praktisk træning. Der er her både behov for øvelser, hvor der er god tid til detaljerne, og hvor enkeltelementer trænes særskilt og for øvelser, hvor de forskellige elementer trænes og fastholdes i en kontekstuel sammenhæng - her stadig med hovedvægten på udtale. Man kan i denne fase veksle mellem mange forskellige aktiviteter, og diverse lege, rim, remser kan indgå.

I store dele af udtalearbejdet vil læreren naturligt indtage en central rolle og fungere som model og vejleder, men da udtaletræning tager lang tid og kræver megen gentagelse, er der også behov for aktiviteter og materialer, der ikke kræver, at læreren hele tiden er i fokus. Efter en grundig introduktion kan meget af træningen da også foregå uden lærerens aktive medvirken. Man kan f.eks. anvende lydmaterialer, der giver kursisten mulighed for at lytte og gentage (helst med 2 gentagelser for at træningen bliver effektiv), og har man et sproglaboratorium, kan en del af træningen foregå her. En anden mulighed er par- eller gruppearbejde, hvor man gensidigt lytter til og korrigerer hinanden. Naturligvis har kursister normalt ikke generel kompetence til at diagnosticere og fejlrette hinanden, men anvender man tilrettelagte materialer med særligt fokus, og begrænser man opmærksomheden til ét udtalefænomen ad gangen, er det faktisk muligt at nå langt med *gensidig fejlretning*. Dette skærper både kursisternes opmærksomhed på det aktuelle udtalefænomen og deres evne til at lytte og øger dermed også deres selvovervågningskompetence. Det er dog vigtigt, at læreren løbende samler op på træningen og giver feedback for at sikre, at der ikke foregår fejlindlæring.

I mange tilfælde er imidlertid behov for mere træning og flere gentagelser, end der er plads til inden for undervisningens rammer. Det er således ofte nødvendigt at supplere med træning uden for undervisningstiden, og det er derfor en god ide at udlevere lydmaterialer, så kursisten kan fortsætte træningen hjemme. Således kan man sikre, at alle får mulighed for den fornødne praktiske træning, og således får kursisterne bedre mulighed for at tage ansvar for egen progression.

Indoptagelse i eget sprog

Når man er nået til et niveau, hvor de nye færdigheder er automatiseret i en sådan grad, at de ikke længere lægger beslag på hele opmærksomheden, består udfordringen i at få kursisten til at indoptage dem i eget talesprog. Det hjælper ikke meget, at kursisten har forstået og indøvet nye mønstre, hvis han/hun ikke formår at bruge dem i praksis. Nu gælder det derfor om at bygge bro fra den mere bundne og systematiske træning til anvendelse i fri tale. Som et første skridt på vejen kan man arbejde videre med de tekster, der i træningsfasen allerede er bearbejdet med henblik på udtale. Man kan f.eks. lade kursisterne genfortælle indholdet af teksterne med særlig opmærksomhed på det aktuelle udtalefænomen. Det er også en god ide at lade kursisterne finde ord fra deres hverdag med samme udtaleproblem og inddrage dem i træningen. Herefter er der behov for udvikling i retning af mere og mere frie opgaver og for aktiviteter med gradvist svagere fokus på udtale.

Organisering af undervisningen – særskilte og integrerede forløb

Udtaleundervisningen kan placeres både i særskilte forløb på modulholdene sideløbende med den almindelige undervisning, den kan integreres i modulundervisningen, og den kan placeres på særlige kur-

ser uden for den almindelige undervisning. Den kan foregå som klasse- eller holdundervisning med udgangspunkt i fælles behov eller som differentieret undervisning med gruppeinstruktion eller individuel instruktion for grupper og personer med særlige behov. Normalt er det hensigtsmæssigt at benytte en kombination af flere former.

Særskilte forløb

I udtaleundervisningen må man skelne mellem aktiviteter, hvor færdigheder opøves og aktiviteter, hvor færdighederne anvendes, og der er behov for forskellige typer aktiviteter med henholdsvis stærkere og svagere fokus på udtale. Hvor færdigheder skal opøves – hvor nye udtalefænomener skal læres, eller hvor udtalefejl skal rettes - er der behov for aktiviteter med stærkt fokus på udtale, og disse vil normalt bedst kunne placeres i særskilte forløb. Har man f.eks. problemer med at artikulere et dansk r [r], lærer man det ikke midt i en kommunikativ aktivitet med fokus på et interessant indhold. Her er der behov for særlige udtalelektioner med fokus på form, og den største effekt opnår man, hvis man koncentrerer opmærksomheden om én ting ad gangen. Det udtalefænomen, der skal trænes må desuden forekomme i rigelig mængde for at der bliver en reel træningseffekt, og for at sikre dette vil det derfor være hensigtsmæssigt i denne fase at anvende særligt tilrettelagte materialer. Anvender man tekster, der ikke er tilrettelagt ud fra et udtalesynspunkt, kan det være vanskeligt at sikre tilstrækkelig input til, at træningen bliver effektiv, og man risikerer, at undtagelserne optræder hyppigere end hovedreglerne, hvilket vil efterlade kursisten med et indtryk af dansk udtale som uoverskuelig og kaotisk.

Integrerede forløb

I den fase, hvor nye færdigheder er erhvervet og ikke længere lægger beslag på hele opmærksomheden, er målet som nævnt at få kursisten til at indoptage dem i eget talesprog, og behovet for særligt tilrettelagte materialer aftager. Det er her hensigtsmæssigt at integrere udtaletræningen i den almindelige modulundervisning, og det er her en fordel at følge op på de allerede trænede udtalefænomener for således at skabe en sammenhæng mellem den særskilte og den integrerede del af udtaleundervisningen. Man kan f.eks. arbejde videre med de behandlede udtalefænomener i forbindelse med det ordforråd og de tekster, man i øvrigt arbejder med (også gerne selvproducerede tekster). Man kan også lade kursisterne fremlægge små referater eller holde mindre oplæg i forbindelse med deres emnearbejde og bede dem forberede fremstillingen med opmærksomhed på de pågældende udtalefænomener. I den efterfølgende fri diskussion må udtalen stadig søges fastholdt.

Generelt er det naturligvis også vigtigt at give løbende feed-back på udtalen i den almindelige undervisning – både på de fænomener, der allerede er behandlet, men også på nye udtaleproblemer, der opstår, så problemerne kan afhjælpes, inden de når at 'sætte sig'. Udover at tjene til integrering af allerede behandlede udtaleproblemer, kan denne del af undervisningen således også bruges til diagnosticering af nye udtaleproblemer - som så senere kan tages op i særskilte øvelseslektioner.

I begynderundervisningen er det en fordel i vidt omfang at integrere udtaleundervisningen i den almindelige modulundervisning. Sproget er på dette tidspunkt lille, og ordforrådet og tekstmængden begrænset. Det er derfor her hensigtsmæssigt at træne udtale på det stof, man i forvejen arbejder med. Det er dog ikke i sig selv tilstrækkeligt, idet eksempelvis nye, vanskelige lyde ofte kræver en mere målrettet indsats.

Sideløbende med det integrerede udtalearbejde er der således stadig behov for at udskille forskellige problemområder og træne dem særskilt – og det gælder ikke kun artikulation af enkeltlyd, men også prosodiske forhold. Generelt er det en fordel helt fra start at sørge for at få indarbejdet nogle enkle rytmiske mønstre, så kursisterne vænner sig til at tale i rytmiske helheder frem for i serier af enkeltord. Ligeledes er det en god ide at kombinere udtale og grammatik, så en naturlig udtale af bøjningsendelserne indarbejdes (og ikke en overtydelig, skriftnær), samtidig med at de pågældende former læres.

Normalt vil der således i udtaleundervisningen både være behov for særskilte og integrerede forløb. Der vil næsten altid være behov for på visse tidspunkter at trække delelementer ud og træne dem særskilt, og ligeledes vil der altid være behov for at integrere det nye i den almindelige praksis. Som udgangspunkt er det mest hensigtsmæssigt, at begge forløb lægges inden for den almindelige modulundervisning, da det således nemmest lader sig gøre at etablere sammenhæng mellem dem. Undertiden kan det imidlertid være nødvendigt at supplere med særskilte udtalekurser ved siden af den almindelige undervisning, da kursister med særlige udtalevanskeligheder ofte har brug for mere udtaleundervisning, end der er plads til i den almindelige undervisning. Her vil det også være muligt at samle grupper af kursister med samme problemer. Et andet godt tilbud er 'Åbent Sproglaboratorium' - en værkstedsundervisning, hvor kursister frit kan komme og arbejde med det, de hver især har behov for, og hvor de kan få individuel hjælp til deres særlige problemstillinger.

'Dansk udtale for begyndere', 'Dansk udtale i 49 tekster' og 'Dansk udtale – øvebog'

I 'Dansk udtale for begyndere', 'Dansk udtale i 49 tekster' og 'Dansk udtale – øvebog' (Forlaget Synope, www.synope.dk) har jeg forsøgt at tilrettelægge en udtaleundervisning, som på en let og overskuelig måde kommer rundt om alle væsentlige udtalefænomener og som tilgodeser både kognitive og fysisk-motoriske aspekter. Systemet giver mulighed for at træne artikulation af enkeltlyd (vokaler, konsonanter og halv vokaler), skrift-lyd-forhold og prosodiske forhold som assimilation, reduktion, tryk og rytme samt længde og stød. Endvidere kombineres udtale og grammatik i en række øvelser og tekster, hvor der sættes fokus på udtale af forskellige bøjningsendelser.

Systemet består af en øvebog, hvor de enkelte udtalefænomener trænes særskilt og to tekstbøger (niveau 1 og 2), hvor de samme udtalefænomener trænes i en kontekst – i små tekster med dagligdags ordforråd og hverdagsagtigt indhold. Øvebog og tekstbog supplerer således hinanden og kan med fordel bruges i en vekselvirkning, hvor man efter behov bevæger sig fra helhed til del og fra del til helhed. Hver af bøgerne kan dog også anvendes alene.

Bøgerne er velegnede i sammenhængende udtaleforløb i holdundervisningen, men kan også anvendes i differentieret undervisning. De enkelte tekster fremstår som selvstændige enheder med hver sit særlige fokus, og det er således muligt at vælge ud og sammensætte individuelle programmer, der tilgodeser hver enkelt kursists særlige behov. Blot er det vigtigt at huske at give en grundig introduktionen, før kursisterne går i gang med den selvstændige træning.

I alle bøger medfølger en cd-rom, hvor tekster og øvelser er indtalt med pauser til kursisten og med to gentagelser (der optræder flere mandlige og kvindelige stemmer). Lydudgaven giver både mulighed for

en aktiv, fokuseret lyttefase, hvor der trænes gehør og for selvstændig praktisk udtaletræning efter eget behov og i eget tempo - og med mulighed for at arbejde videre med udtalen hjemme.

I øvebogen trænes enkeltfænomener som nævnt særskilt i isolerede øvelser, så her er der god tid til detaljerne, og det er derfor en god ide at starte her, når nye, vanskelige lyde skal trænes. Til hjælp ved artikulationen vises tegninger af mundstillinger, og der gives forklaringer på, hvordan lydene artikuleres. Herudover gives mange, små, praktiske fif til fejlretning. Øvebogen behandler også prosodiske forhold og gennemgår bl.a. fænomener som assimilation og reduktion. Endelig gives et indblik i vigtige regler i omsætningen fra skrift til lyd, og der gives oversigter over de enkelte bogstavers forskellige udtalemuligheder.

I tekstbøgerne spiller prosodiske forhold en central rolle. Teksterne her har som nævnt hver sit særlige udtalefokus, men ud over dette fokus arbejdes der i alle tekster med tryk og rytme. Til hver tekst er der en række arbejdsopgaver – der lyttes eksempelvis efter udtalen af et bestemt bogstav, og herudover lyttes også efter rytme og sætningsmelodi. For at opnå det bedste resultat af arbejdet må det anbefales gennemgå dele af teksten (se lærervejledningen bag i bogen) inden den efterfølgende selvstændige træning. Som led i træningen kan man med fordel benytte gensidig fejlretning, hvor kursisterne arbejder sammen parvis og på skift læser teksten op med særlig opmærksomhed på det aktuelle fokusområde, og hvor de giver hinanden respons på netop dette. Efter hver tekst er der et 'facit', hvor der gives svar på opgaverne, og hvor teksten er gengivet med angivelse af tryk og rytmegrupper. Kursisterne kan således selv checke deres arbejde, og dette muliggør selvstændigt arbejde og begrænser afhængigheden af læreren. Med henblik på brobygning til kursistens eget sprog består den sidste opgave i, at kursisten lukker bogen og genfortæller teksten med egne ord og stadig med opmærksomhed på det aktuelle udtalefænomen.

Arbejde med tryk og rytme er generelt af stor betydning både af hensyn til forståelighed og fluency, og det er derfor vigtigt at prioritere det i undervisningen. For mange kursister er problemet, at de sætter for mange tryk og dermed får en staccatoagtig sætningsmelodi, hvor sætningerne fremstår som en lang række af enkeltord uden sammenhæng. Det er derfor

vigtigt at arbejde med tryktabsforbindelser, og det er en hjælp at få indarbejdet nogle faste, rytmiske sekvenser. Jo flere automatiserede rytmiske sekvenser, jo lettere og mere flydende glider sproget. Udover rytmearbejdet i forbindelse med tekstbøgerne kan det være en god ide at supplere med særskilte, systematiske øvelser, hvor vigtige tryktabsforbindelser indøves. Sådanne øvelser kan findes i '*Dansk udtale i praksis*' (Akademisk Forlag) i afsnittene 'Syntaktisk tryk' og 'Rytmask grammatik'.

For at forbedre sin udtale må kursisten:

- være motiveret for at arbejde med sin udtale
- sætte konkrete, realistiske mål
- have bevidsthed om egne problemområder
- have præcis viden om de udtalefænomener, der arbejdes med
- vide præcist, hvad han/hun gør forkert
- vide præcist, hvad han/hun skal gøre i stedet
- have mulighed for masser af praktisk træning under løbende vejledning/korrektion
- indoptage det nye i eget sprog

For at kunne hjælpe kursisterne må læreren:

- have overblik over dansk fonetik
- kunne identificere og diagnosticere udtalefejl
- kunne fejlrette og vejlede
- kunne tilrettelægge udtaleundervisning, der tilgodeser fælles og individuelle behov

Alt i alt er der mange ting at tilgodese i sprogundervisningen, og i den mere og mere pressede situation på landets sprogskoler er det svært at nå det hele. Desværre er det ofte udtaleundervisningen, der glider ud i presset for at nå modulmålene. Ikke desto mindre er udtale en vigtig ting, og for mange er en god udtale afgørende for modet til overhovedet at kaste sig ud i sproget - og derigennem få den træning, der skal til for generelt at forbedre sprogfærdighederne. Som en kursist for nylig efter et udtaleforløb formulerede det: ”Før turde jeg ikke tale med folk, for de kunne ikke forstå, hvad jeg sagde. Nu tør jeg godt, for nu er der ikke mere nogen, der spørger: Hvad siger du?”

Lisbet Thorborg